

քրքրութիւններ: Այս ընկերութեան վարչական ժողովի նախագահն էր Խորէն Սրբազան Երբ. Նար-Պէյ, Դեր-Նախագահը Սագըղլեան Յովհաննէս (ապա Բաշա), իսկ Ատենադպիրն ու Դեր-Ատենադպիրն ալ՝ երկու սիրուած գրագէտ բանաստեղծներ՝ Թովմաս Թերզեան եւ Մկրտիչ Աճէմեան:

1877 օգոստոսին, այս ընկերութիւնը կը յաջողի հիմնել նաեւ Հայկազեան կանառ մը, որուն մեծահանգէս բացումը տեղի կ'ունենայ Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանին մէջ 1877 չօկտ. 23ին, այդ օրը նախագահ Խորէն Նար-Պէյ Սրբազան Հայոց Ուսումնական Միութիւնը նիւթ առնելով, արտասանած է շատ պերճախօս ու վեհմ ճառ մը մեծապէս գնահատուած, որ հրատարակուած է այն ատենի Մասիսին մէջ¹ եւ նաեւ մասնաւոր տետրով այս լրագրին տպարանէն:

Հայկազեան կաճառի նպատակն էր՝ հետազօտել, ամենայն ինչ որ Հայութեան անցելոյն եւ ներկային կը վերաբերի, այսինքն՝ 1. Հայկազեան լեզու, 2. Կաւառական բարբառներ, 3. Բաղդատական լեզուագիտութիւն, 4. Մատենագիտական պատմութիւն, 5. Ազգային Պատմութիւն 6. Հնագիտութիւն, 7. Հին եւ նոր սովորութիւններ, 8. Դրամագիտութիւն, 9. Դիցաբանութիւն, 10. Աշխարհագրութիւն, 11. Բնական պատմութիւն, 12. Դեղարուեստներ²:

Յոյժ ազգօգուտ եւ սքանչելի ձեռնարկ մ'էր ասի, բայց դժբախտաբար յարատեւութիւն չէ կրցած ունենալ, եւ տարի մը միայն ապրելէ յետոյ եղած է վաղամեռ հակառակ իր լուրջ կազմակերպութեանը, որուն վարիչն էին՝ Խորէն Սրբազան Նար-Պէյ, Հ. Կղեմէս Ա. Սիպիլեան, Հ. Մաղա, իսկ Ա. Օրմանեան, Հ. Եղիշէ Ա. Գաթթիւմեան, Տ. Յովհ. Քհ. Մկրեան, Տ. Յովհ. Քհ. Հիւրքեարպէյէնտեան, Յովհաննէս Սագըղլեան, Յակոբ Արշակ, Բարսեղ Հալաճեան, Թովմաս Թերզեան, Մկրտիչ Աճէմեան եւ ուրիշներ: Որչափ ցաւալի է դադարումը այդ կաճառին, եւ որչափ զգալի եղաւ յետոյ անոր պէտքը: Ազգ. Մատենադարանին շատ մը հատորները, հնագիտական հաւաքածոյները տարիներու ընթացքին մէջ ցիրուցան եղան, մնացած շեռագիրները ու գիրքերը յօդս վերանայու վտանգին էին մատնուած, երբ Յովսէփ Իզմիրեանց մրցա-

նակի մնայուն յանձնաժողովը յաջողեցաւ իր հսկողութեան ներքեւ զանոնք առնել ու յանձնել Ղալաթիոյ Քարօղիչ Տ. Բաբգէն Ծ. Ա. Ի. որ երկայնըմբեր տընութիւններով դասաւորեց տպագիր հատորները, եւ շեռագիրներու ալ ցանկը պատրաստեց բանասիրական արգի պահանջումներու համաձայն:

Ազգ. Մատենադարանի մնացած բոլոր գոյքերը, գիրքերը ձեռագիր թէ տպագիր 1911ին Ղալաթիայէն վերցուեցան եւ փոխադրուեցան Բերա Ազգ. Մատենադարանը Ս. Երրորդութեան Եկեղեցոյն դէմը Նարեկեան վարժարանի վերի սրահներուն մէջ է այժմ:

Ազգ. վարչութիւնը 1921 յունիսին նոր Հոգաբարձութիւն ընտրեց այս Մատենադարանին համար, բայց 1877ի Ազգ. Մատենադարանը չեղաւ եւ չպիտի ըլլայ երբեք:

1880 յունիսին երբ Արարատեան, Դպրոցասիրաց-Արեւելեան եւ Կիլիկեան ընկերութիւններու իրար միանալովը հաստատուեցաւ Հայոց Միացեալ բարենպաստական ընկերութիւնը, անոր կենդրոնը ու ժողովատեղին եղաւ շարունակ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցոյն աջակողմի մէկ շէնքը, որ ապրեցաւ մինչեւ իւր կազմալուծումը եւ մահը, զոր 1896—1897 պարտադրեց իրեն Համիտեան ժանդ բռնակալութիւնը:

Միացեալ ընկերութիւնը 1908ին վերականգնող յարութիւն մը առաւ եւ աւելի փայլուն գործունէութեամբ մը Հայաստանի գրեթէ ամէն կողմը բաղմամբ վարժարաններ բացաւ իւր կենդրոնը ունենալով նախ Ղալաթիա յետոյ Պոլիս, բայց՝ 1915ի սոսկալի հալածարդն ու տարագրութիւնները շատ մը բաներու հետ անոր ալ կեանքին վերջակէտը գրին իսպառ:

1884ին Պոլսեան Մշեցիները հաստատած են հոն Տարօնեան անունով ընկերութիւն մը, որ միակ նպատակ մը ունէր, այն էր՝ հոգալ Մշեցի աղքատ ուսանողներու դպրոցական պիտոյքը, եւ առ այս բացած էին Ղալաթիոյ մէջ Սրճարան մը իբրեւ հասոյթի աղբիւր. երկու երեւ տարի միայն արդիւնաւոր կերպով շարունակած է այս ընկերութիւնը յետոյ դադարած:

¹ Մասիս. 1877 հօկտ. 24:

² Հիմնադիր Հայկազեան կաճառին, Կ. Պոլիս 1877, ապ. 1. րամ. 1:

ազգային ժողովին նախագահը, 1827 ին Կարապետ պատրիարքին կ'առաջարկէ կաթողիկ վարդապետներէն մէկը իրեն փոխանորդ կարգել¹, որպէս զի բերայի կամ Ղալաթիոյ եկեղեցին նստելով Հայ-կաթողիկներու գործերը վարէր, պատրիարքը կը հաւանի եւ Պէզճեան իւր տանը մէջ Հայ-կաթողիկ երեւելիներու հետ որոնք էին Տիւղեան, Պիլէզիկճեան, Ելքէնճեան եւ ուրիշներ, ժողով գումարելով կը հաղորդէ պատրիարքին որոշումը, եւ անմիջապէս պատրիարքական փոխանորդ կ'ընտրեն Նուրիճան Անտոն վարդապետը. բայց Անկիւրացի երեւելիներ դէմ կ'ենլան այս ընտրութեան, բեկանել կու տան զայն եւ փոխանորդ կ'որոշեն իրենց հայրենակից Մարուշ Պողոս վարդապետը, զոր Պէզճեան եւ Կարապետ պատրիարք ալ կ'ընդունին առանց դիտողութեան² եւ ի սէր խաղաղութեան:

ԳԺբախտաբար այս նորակազմ Միութիւնը տեւական չ'ըլար եւ դարձեալ օտարին թելադրութեամբ կը վիժի այն. այդ տարին իսկ վճռական կ'ըլլայ Հայ եւ Հայ-կաթողիկներու տխուր բաժանումը, որ կը տեւէ ցայժմ:

Համերոպական ահաբեկ պատերազմին զինադադարէն յետոյ Հայ Ազգին սգաւոր ու ընկճուած վիճակը, Հայկական խնդիրը եւ Հայաստանի նորընծիւ կեանքը անհրաժեշտաբար կը պահանջէին՝ որ բոլոր Հայ անունը կրողներ ունենան Համագործակցութիւն, ներդաշնակ եւ զերար չեղբացնող Համագործակցութիւն. այս բանին համար 1919 ին կազմուեցաւ «Համազգային երեսփոխանական ժողովը» զոր կը բաղկացունէին՝ Հայ-Էջմիածնական, Հայ-կաթողիկ եւ Հայ-բողոքական ազգային երեսփոխանները ամբողջութեամբ:

Համազգային երեսփոխանական ժողովը կը գումարուէր միշտ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն ժողովասրահը, եւ ազգային շատ մը խնդիրներու լուծումին մէջ սքանչելի արդիւնաւորութիւն, ունեցաւ, բայց յարատեւութիւն չունեցաւ:

* * *

Ս. Լուսաւորիչի աջակողմի փակին մէջ թաղուած է՝ 14 դեկտեմբեր 1876 ին Մատթէոս Այվատեան³, որ 1871 էն սկսած Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուող Արարատ անուն թերթին

հիմնադիր-խմբագիրն էր, եւ որ 1876 հոկտեմբերին անմեղ յօդուածի համար տաճիկ կառավարութեան հրամանաւ չարաչար ծեծուեցաւ, ու այդ ծեծին հետեւանքով երկու ամիս անկողնի մէջ տառապելով նահատակուեցաւ, ինչպէս կ'արձանագրէր այն ատենի Ազգային ժողովին Ատենագրութիւնը¹:

Մատթէոս Այվատեանի գերեզմանը անյայտ է այժմ, եւ շատ ցաւալի է որ Ազգին համար գրիչ շարժող, եւ այդ գրչին համար անողբաբար զոհուող խմբագիր մը կը մնայ դեռ անշիրմ. արդեօք Հայ խմբագիրներու Միութեան կը սպասէր Մատթէոս Այվատեան որպէս զի մոռացութեան ճիրաններէն կորզուի:

Այվատեանէ վերջ հոն թաղուած են նաեւ 1878 ապրիլ 22 ին Յարութիւն Գափամաճեան, եւ կինը Տիկին Մաքրուհի Գափամաճեան († 18 մայիս 1887), որոնք կենդրոնական վարժարանի կառուցման համար նուիրած են 500 եւ 300 = 800 ոսկի² եւ ունին իրենց մարմարեայ փառաւոր միազոյգ շիրմը:

* * *

1912 ին Ղալաթիոյ եկեղեցին ունեցաւ Դպրաց Դաս մը զոր կը հովանաւորէր եւ սքանչելապէս կը մարդէր մեծարուեստ երաժշտապետը Կոմիտաս Վարդապետ. 1915 էն ի վեր այս Դպրաց Դասը լուծուեցաւ, մարդիչ վարդապետին անողբ հիւանդութեանը պատճառաւ:

Այսչափ են ահա Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորչին վերաբերեալ Հայ ազգային տեղեկութիւնները, զորս արագ ակնարկով մը ժողոված պահուս, կը յաւելում նաեւ՝ թէ եկեղեցւոյն շրջափակէն դուրս ալ Ղալաթիա քաղաքը տեւած է Հայկական կեանքի շարժումներ որոնց գլխաւորն էր՝ Հայ մամուլի գործունէութիւնը: Ղալաթիոյ մէջ էր Միւհէնտիսեան եւ Գիւրքճեան նշանաւոր տպարանները, որոնք Ազգճեան Նշանաւոր տպարանները, որոնք եւ Սահմանադրութեան թուականէն առաջ յետոյ, շատ աշխատութիւններ հրատարակած են³. հոն էր Կարապետ Իւթիւճեանի Մասիսի

¹ Արեւագործութիւն և զէ. Ժողով. Նիստի. 11 մարտ 1877, էջ 402-404:

² Կալու Յովհ. Պատրիարք, Բարգէն Վարդապետի, էջ 207-210:

³ Տէր Դ. Դաս, Թեոդիկի, Կ. Պոլս 1912, էջ 74: ԳԼ, 86:

¹ Հայոց Պատմութիւն և Պեղելութիւն, էջ 189:

² Հայոց Պատմութիւն և Պեղելութիւն, էջ 189-190:

³ Տեղեկոյց Ս. Փրիւիտի Ազգ. Հիւանդանոցին, տարի 1903, էջ 112:

տպարանը, որ ոչ միայն «Մասիս» թերթը կը հրատարակէր ալ նաեւ ուրիշ գործեր¹։ Ղաւաթիոյ մէջ կը հրատարակուէին երբեմն Մանգումէ, Լրագիր, Արեւելք, Հայրենիք, Ժողովուրդ, Ճակատամարտի երկնց յատուկ տպարաններով, եւ հոն կը հրատարակուէր այժմ Ժողովուրդի Չայն-ժամանակ միացեալ թերթը²։

ՏՈՂ 199—200 եւ 201:

«Առ Պատուարը գլխիմն տեսցես՝
Գրիգոր կեսարացոյն այն:
Բարունոյս վախճան լեալ թաղման,
Ոմն որ Շահին Չէլէպի՝
ի Պայրամ Բաշաէն հայցման:»

Սոյն տողերով երեմիա Չէլէպի կ'իմացնէ, թէ Ղաւաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն պատին քով թաղուած է՝ Հայոց 1084 (այսինքն՝ Բրիտանոսի 1635) թուին, կեսարացի Գրիգոր Պատրիարքը, եւ թէ՛ անոր թաղումին հրամանը Պայրամ Բաշաէն ինքրած է, Շահին Չէլէպի անուն Հայ մը:

Գրիգոր կեսարացի պատրիարքին գերեզմանը այսօր անյայտ է, եւ չի գիտցուիր թէ Ս. Լուսաւորիչի ո՞ր կողմը կը գտնուէր այն, գոնցէ 1731ի հրդեհին ատենը կորսուեցաւ, անշուշտ շիրիմ հունենալուն պատճառաւ, եթէ ոչ՝ Կողոտ Յովհաննէսի պէս Պատրիարք մը, եկեղեցւոյն 1733ի հանէսի պէս Պատրիարք մը, եկեղեցւոյն 1733ի վերաշինութեան ժամանակը, չի պիտի թողուր որ Գրիգոր կեսարացիի պէս բաւականի նշանաւոր եղած պատրիարքի մը գերեզմանը կանաւոր եղած պատրիարքի մը գերեզմանը կանաւոր չմնար:

¹ Ղաւաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ ընդօրինակուած է Պարիսի Bibliothéque Nationaleի 30 թիւը կրող Ձեռագիրը, որ եկեղեցական այլեւայլ նիւթերով վրայ գրուածներ կը պարունակէ, եւ ունի եր Եկեղեցական կարանը, սպասքս:

² Գրվեցաւ սակաւ նոտրիկս ի թվական-
իս Հայոց Ռ. Մ. Լ. Գ. սեկտմբերի, ի քաղաք
ի զունն սուրբն Լուսաւորիչի, ի քաղաք
բողանդիայ. որ է կոստանդինուպոլիս:
Ով որ զգծողս յիշէ. յիշեալ լիցի ի Բրիտանոս:
Ով որ զգծողս յիշէ. յիշեալ լիցի ի Բրիտանոս:

Ձեռագրին ընդօրինակելը եղած է մի օրը Մարտիոս, որուն անունը կը կարդանք Հատորին 115րդ էջին վրայ հետեւեալ կերպով:

«Եւս գրիչս զմիղատորս մեղապարտ Մարտիոս
յիշեսցի միով ողորմեայի յիշեալ լիցի
ի Բրիտանոսէ եւ իւր քաղաքարասցէ ամենայնն:»

Ձեռագրին թուականն է՝ 1133 + 551 = 1684:

Սարգիս Դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն շինութիւնը պատմած պահուն, կը գրէ նաեւ Գրիգոր կեսարացւոյ մահուն եւ գերեզմանի մասին սպասքս,

«Աստ թաղեցաւ ի թուականին Հայոց Ռ.Մ. (1084 + 551 = 1635) առ որմովայն եկեղեցւոյս եւ հոշակաւոր վարդապետն Գրիգոր Կեսարացի աշակերտ Սրապիոնի Կաթողիկոսին, (որ երիցս Պատրիարք եղեալ էր ի Կոստանդինուպոլիս) հրաման հայցելով Շահին Չէլէպին ի վէզիրէ ժամանակին ի Պայրամ փաշայէն, վասն թաղելոյ զմարմին նորա ի սմա:»

Ուրեմն եկեղեցւոյ մէջ մեռել թաղելը խափար գրեւորած ըլլալու էր 1635ին, որպէս զի Շահին Չէլէպի, ստիպուէր այն ատենի վէզիրէն (Էպարքոսէն) յատուկ հրաման երթալ առնել, պատրիարքին մարմինը եկեղեցին թաղելու համար. առանց Շահին Չէլէպիի միջամտութեան Ս. Լուսաւորչի մէջ պիտի չթաղուէր ուրեմն Գրիգոր Պատրիարք. սակայն՝ գիտնալք՝ թէ Շահին Չէլէպի ալ շատ դիւրութեամբ չէ որ հրամանը ձեռք կը բերէ: Հարկ կ'ըլլայ կեսարացիին այգին ու գիր, երբ ծախել եւ արգիւնդ ովը կաշառք տալ աշուձախ, ինչպէս կ'իմանանք հանգուցեալ պատրիարքին եղբորորդի՝ Յակոբ Նրէցի ինքնագիր յիշատակարանէն, որ կը պահուի Ազգ. Մատենադարանի Ձեռագիրներէն մէկին մէջ եւ զոր հրատարակեց Բաբգէն Վարդապետ 1904ին¹, ահաւասիկ այն,

«Փառք բեզ համապատիւ երրորդութիւն... եւայլն. եւ արդ ես անպատուս ի բարեաց, պարտականս ի բարութեաց քանքարաց եւ յետինս ի սպասարաց եկեղեցւոյ, սոսկ անուամբ Յակոբ Նրէց կոչելոյս, ծոյս ի բարիս եւ օտարս յամենայն տեսակս առաքինութեան... եւ պարուհանականս զայս աստուածունակ եւ գերազարկան, երանաւէտ եւ երկնաւոր շնորհի ընդունակ եւ ունակական, ըստացեալ բազում ըղձիւ եւ փափաքանք յետ վախճանի ի գրեանց Սուրբ Հօրս, այսինքն հօրեղբօրս գրեանց վաճառելոյն պատճառն այս է. որ վախճանեցաւ քաղաքն Կոստանդինուպոլիս ի սեպական վիճակ իւր ի Ստամպուլ. եւ եւս ունին սովորութիւն այլազ-

¹ Կ. Լ. Մ. Յովհ. Պատրիարք, Բաբգէն Վ. ի, էջ 78-79: Այս Յիշատակարանը 1911ին Հանդէս Աւստ եպի (էջ 84) մէջ Հ. Գր. Գալէֆեանեան ալ հրատարակեց, առանց սակայն իրմէ եօթը տարի առաջ հրատարակուածին վրայ բան մը յիշատակելու:

Գրիգոր Կեսարացի ժամանակին ծանօթ եւ ազդեցիկ Հայերէն սիրուած եւ յարգուած Պատրիարք մը եղած է, մանաւանդ Շահին 2-է-լէսի անուն Հայէն. վախճանած է 1635ին ինչ-պէս կ'աւանդեն Յակոբ Երէց, Երեմիա 2-է-լէսի եւ Սարգիս դպիր Սարաֆ Թովհաննէսեան: Լաւ կ'ըլլար՝ որ Ղալաթիոյ Թաղին Ազգ. խնամակալութիւնը, Ս. Լուսաւորչի մէկ կողմը Արձանագրութեամբ մը յիշատակէր, թէ Կ. Պոլսոյ այս բանաստեղծ Պատրիարքը Թաղուած է հոն 1635ին:

Տող 201: «Շահին 2-է-լէսի» նշանաւոր Հայ մը, հարկաւ մեծ ազդեցութեան տէր, բայց մանրամասն կերպով տեղեկութիւն չկայ իր մասին. Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքին Թաղ-ման հրամանը առնելուն առթիւ միայն կը յիշատակուի իւր անունը, եւ անգամ մ'ալ Առաքել Գալաթիոցի կը խօսի անոր վրայ ըսելով՝ «Եւ երեւելի արք որպէս Շահին չալապին, որ էր այր նշանաւոր ի դրան Թագաւորին», ուրկէ դատելի է թէ պետական նշանակելի անձնաւորութիւն մը եղած է:

Շահին 2-ալապիի եւ ուրիշ Հայ երեւելիներու առաջարկութեամբն է՝ որ Գրիգոր Կեսարացի հակառակ իր խորհուրդաւորաւորաւորութեանը², կը հաճի ձեռք դնել Մովսէս Տաթևացիի վրայ եւ զայն ձեռնադրել վարդապետ, որ պիտի ըլլար յետոյ Երմիածնի այն նշանաւոր կաթողիկոսը (1629—1632):

Տող 205: «Եանուն սան-Պէնէտիքթօ՛ եւզուրիտը աստ են միարսն»: Լատիներու Սէն-Բէնուա հնամենի վանքն ու եկեղեցին է սա որ կը գտնուի Ս. Լուսաւորչի արեւմտակողմը ներդուկ փողոցի մը վրայ:

12-րդ դարու հիմնարկութիւն մը ըլլալ կը կարծուի. ասոր մասին Հ. Ղուկաս Ինճիճեան կը գրէ³ թէ երբ 17-րդ դարու մէջ եկեղեցւոյն քովի Մենաստանը շինելու համար փողոցի կողմը գտնուած տուն մը վար առնուեցաւ, փլատակներու ներքեւէն ելաւ քար մը, որուն վրայ կար աղճատ գիրերով հայերէն Արձանագրութիւն մը որ էր հետեւեալը,

«Անուն յիսուսի
Քրիստոս ծառա
մ'համա
մօթիմ՝ ովակէմ
թվին Ռ
ժի»¹

Անշնանակ արձանագրութիւն մը, որուն թուականը խոտոր կը համեմատի տունին փլուզման ժամանակին. թերեւս աւելի հին թուական մ'էր որու մասին Ինճիճեան բան մը չի գրեր: Այս եկեղեցին յատկապէս 1912ին այցելեցի ես, տեսնալու համար հոն եղած Հայկական Յիշատակները, որոնց համար կ'ըսուէր, թէ հետաքրքրութեան արժանի բաներ են. բայց ես այնպէս չգտայ: Երկու հատ էին անոնք, առաջինը՝ եկեղեցւոյն աջակողմեան պահարանի ձախ պատին վրայ կախուած խաչելութեան պատկեր մը, որուն մէջ ներկայացուած է նաեւ գլուխը թագով գեղադէմ կին մը՝ առջեւը ամբայական տարազով մարդ մը, որ ծնրադիր աղերսանք կ'ընէ. եկեղեցւոյն մեծաւորը այս պատկերին համար ըսաւ ինձ, թէ Հայ նկարչի մը գործ է եւ ներկայացուած դէմքերն ալ Հայ ահաւոր տիկնոջ մը ու իր ամուսնոյն կը վերաբերին. բայց այս մասին պատկերին վրայ որ եւ է յիշատակագրութիւն մը չկար, միայն խաչին վերի թեւին վրայ երկաթագիր կը տեսնուէին Յ. Ն. Թ. Հ. հայերէն չորս տառերը, ուրկէ դատելի ըլլայ թերեւս մեծաւորին աւանդածը:

Երկրորդը դարձեալ պատկեր մ'է Աստուածամօր, որ նոյն պահարանին սեղանին վրայ կը գտնուի. այդ պատկերը խաղողի ողկոյններով շինուած արծաթեայ գեղեցիկ շրջանակ մը ունի՝ թերեւս Հայ ոսկերչի մը աշխատութիւնը, պատկերին ստորոտն ալ երկտող բոլորագիր Հայ Արձանագրութիւն մը, որ է՝

Յիշատակ
18 Դարայէլեան 22
Յօհաննիսիս

Այս երկուքէն զատ ուրիշ Հայ յիշատակ չգտայ հոն, եւ մեկնած պահուստ միտքս եկաւ, թէ Սէն-Բէնուա եկեղեցին իր կողքն ունի համանուն վարժարանը երկրորդական, ուր շատ տարիներէ ի վեր յաճախած են եւ կը յաճախեն բազմաբամ հայ ուսանողներ... յիշողութեանս մէջ արթնեցաւ նաեւ թէ այս եկեղեցւոյն հին

¹ Առաւել Դատրեթեյի, էջ 281:

² Անդ:

³ Աւերգէր. 2-րդ հատը Աւերգի, Հ. Ղ. Ինճի-ճեանի, Հատոր Ե. էջ 135:

¹ Անդ:

ատեններու կրօնաւորներն էին, որ շարունակ պատ-
ճառ եղած են Հայ Ազգին մէջ յարուցուած
կրօնային տխուր վէճերուն, թէ անոնք եղած են
միշտ սերմանիչը Հայ եւ Հայ-կաթոլիկ ազգային-
ներու անմիաբանութեան, որուն արդիւնքն եղաւ
1828ին կաթոլիկ հայերու՝ մանաւանդ Ղա-
լաթի բնակներուն դէմ եղած վատ հայա-
ծանքը¹... եւ խորավիշտ տրամուծիւն մը պատեց
յանկարծ սիրտս...

Սէն-Բէնուաէն քիչ հետո է դէպի Արեւ-
մուտք կաթոլիկ ազգայիններու Յիսուս Փրկիչ
Մայր Եկեղեցին, որուն հիմնարկութիւնը տեղի
ունեցած է 1831 յուլիս 15ին², իսկ օծումը՝
1834 յուլիս 14ին³:

Հայերու եւ Հայ-կաթոլիկներու միջեւ
տեղի ունեցած կրօնային անհամաձայնութիւն-
ները խորհրդանշող եւ Հայ Ազգին մէջ գոյու-
թիւն առած ողբալի բաժանումը յուշ ածող
առաջին կոթողն եղաւ այս եկեղեցին: Մինչեւ
անոր հիմնուիլը կաթոլիկ Հայ կղերը մայրենի
եկեղեցւոյն մէջ ազատ կը ծիսակատարէր, բայց
երբ հետզհետէ տարակարծութիւններ ու վէճեր
ծնունդ առին, նոյն այն կղերը մասնաւորներու
տուններուն մէջ սկսաւ կատարել եկեղեցական
արարողութիւնները⁴, հետամուտ ըլլալով նաեւ
ունենալ սեպհական եկեղեցի:

Այս սեպհական եկեղեցւոյն շինութեանը
նշանաւոր սատար հանդիսացան Հայ երեւելիներ՝
մանաւանդ Գաղէլ Յարութիւն ամիրայ, որուն
համար Ա. Պէրպերեան գրած է թէ «առատա-
ձեռնեաց եւ ի շինութիւն Սուրբ Փրկիչ
եկեղեցւոյն հոռովակաւ հայոց ի Ղալա-
թիս, բայց ոչ ետես զօծումն նորին, զի
օրհաս մահուն յառաջեաց քան զայն»⁵:

Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ հիմնարկութեան հետ
կը սկսի գրեթէ պաշտօնական կազմութիւնը կա-
թոլիկ Հայ հասարակութեան, որուն առաջին
քաղաքային պատրիարքը եղած է Վիեննական
Մխիթարեան՝ Յակոբ վարդապետ Մանուէլեան⁶,
եւ կրօնայինը՝ Նուրիճան Անտոն եպիսկոպոս, որ
օծած է Յիսուս Փրկիչ Եկեղեցին⁷:

Եկեղեցւոյն հետ միաժամանակ կառու-
ցուած է համանուն Գպրոց մը մանչերու, բայց
տեւականութիւն չէ ունեցած:

Ս. Փրկիչ Եկեղեցին իւր կիցը ունի շէնք
մ'ալ, որ իբր վարդապետանոց գործածուած է
1831—1834. 1856էն սկսած՝ եղած է այն,
պատրիարքարան:

Հասունեան եւ Հակահասունեան վէճերու
ժամանակ այս եկեղեցին եւ պատրիարքարանը
կը վերաբերէր Հակահասունեաններու:

Գեղեցիկ ճարտարապետութեամբ մը շին-
ուած, սիրուն տաճար մ'է Ս. Փրկիչ, որուն ներ-
քին պատերուն վրայ դրոշմուած են կարեւոր
նշաններու բազմութիւն Արձանագրու-
թիւններ:

Այս եկեղեցւոյն մէջ թաղուած են Անտոն
եպիսկոպոս Նուրիճան՝ առաջին նախագահը, ինչ-
պէս նաեւ երկրորդ նախագահը՝ Մարուշ Պօղոս
եպիսկոպոսը¹, Պիլէգիկ՝ Պօղոս Աղա եւ Լիւբա-
նանցի Հայ երեւելի մը՝ Էմիր Պէշիր:

* * *

Ս. Փրկիչ եկեղեցիով կը լրանալ պատմու-
թիւնը Ղալաթիոյ Հայ բնակչութեան, որ մինչեւ
անցեալ դարու կէսը. բաւական հոծ բազմու-
թիւն մ'էր եւ որ՝ ցրուած է յետոյ՝ Բերա եւ
այլուր:

Ղալաթիոյ Հայութեան գերեզմանատեղին
եղած է միշտ Բերայի ընդարձակ շիրմատանը,
որու վրայ պիտի խօսինք իւր կարգին:

Տող 210:

«Ի վերոյ տոյն սահմանաց՝
Եւ Փրանցէզք շինել փութացան
Ըստ խնդրոյ դեսպան Մուղտեսոյ՝
Սան Ճորճի է քիւլիսան այն:»

Ֆրանսացիներուն Սէն-Ժոզե Եկեղեցին է
վերջի պարբերութեան մէջ յիշուածը՝ որ կայ
ցայտօր:

(Շարունակելի:) ԴԿՏ. ՎԱՆՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

¹ Պարմ. Հայոց, Ա. Ետիս Պէրպերեան, էջ 197:

² ԱՆԻ, էջ 236:

³ ԱՆԻ, էջ 258:

⁴ Պարմ. Հայոց, Ա. Պէրպերեան, էջ 216:

⁵ Պարմ. Հայոց, Ա. Պէրպերեան, էջ 256:

⁶ ԱՆԻ, էջ 216:

⁷ ԱՆԻ, էջ 215:

⁸ Հայաստան, Կ. Պոլիս, Ա. տարի, թիւ 5, 27 յու-
լիս 1846: